

МУМИНОВ Нозим Гаффарович,
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети Иқтисодиёт факультети
“Иқтисодиёт назарияси” кафедраси муdiri,
иқтисод фанлари номзоди, доцент

ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР ТАРАҚҚИЁТИДА ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЎРНИ

УДК 330.342

МУМИНОВ Н.Г. ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР ТАРАҚҚИЁТИДА ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЎРНИ

Мақолада цивилизациянинг ҳар қанақа босқичида яширин иқтисодиётнинг аҳамияти ва ўрни тадқиқ этилган. Ҳар қандай ижтимоий тизимда яширин иқтисодиётнинг хусусиятлари ёритиб берилган. Таянч иборалар: яширин иқтисодиёт, тараққиёт, режали иқтисодиёт, норасмий фаолият.

МУМИНОВ Н.Г. МЕСТО ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

В статье проанализировано значение и место теневой экономики в различных этапах цивилизации. Описаны особенности теневой экономики в условиях любой общественной системы.

Ключевые слова: теневая экономика, развитие, плановая экономика, неофициальная деятельность.

MUMINOV N.G. THE LAND OF THE SHADOW ECONOMY IN THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC SYSTEMS

The article analyzes the significance and place of the shadow economy in different stages of civilization. The features of the shadow economy in the conditions of any social system are described.

Keywords: shadow economy, development, planned economy, informal activity.

Деярли барча мамлакатларда яширин иқтисодиёт мавжуд бўлиб, унинг улуши турли мамлакатларда турлича. Иқтисодчи-мутахассисларнинг яширин иқтисодиётга муносабатлари ҳам турличадир.

Баъзилар уни иқтисодий тараққиёт, давлат иқтисодиёти бошқарувига салбий таъсир ўтказиш ва жиноий фаолият юритилишининг негизини ташкил қилишда тўлалигича айблаб, салбий баҳоласа, иқтисодиётнинг янги йўналишларига асос солувчи ва инновациялар авваламбор яширинча, кейин эса расмий тараққий этишини эътироф этувчи мутахассислар ҳам мавжуд.

Ўз фуқароларига маълум бир мажбуриятлар юқловчи ва чекловлар ўрнатувчи давлат пайдо бўлиши билан “ижтимоий келишув”ни¹ писанд қилмайдиган шахсларнинг давлатдан ташқари фаолияти – яширин иқтисодиёт вужудга келади.

Индустриалаштиришгача бўлган ривожланиш шароитларида – осиёча ишлаб чиқариш усули ҳукмрон жамиятларда – яширин иқтисодий фаолиятнинг ҳар учала тури² учрайди. “Сувда сузиб юрган балиқ сув ичмоқдами ёки йўқми аниқлаш қанчалик қийин бўлса, амалдорнинг давлат мулкани ўзлаштираётганини ҳам аниқлаш шунчалик қийиндир”³. Бундай фикрлар яна кўпгина авлодларда Мисрдан Хитойгача бўлган ҳудудда кенг тарқалган эди. Давлат бошқаруви илми тўғрисидаги Шарқ трактатларида давлат чўнтаги билан ўз чўнтагини адаштирадиган амалдорларнинг рибохўрлиги (порахўрлиги) устидан арзлар жуда кўп учрайди. Хитой жамиятшунослик фикрида юксак ёдгорлик ҳисобланган – “Янь те лунь” (“Туз ва темир тўғрисида баҳс”) хўжалик юритишнинг норасмий (“кулранг”) сектори тўғрисидаги энг қадимги “стенограмма” (милоддан аввалги 81 йил) сифатида қабул қилиниши мумкин: туз ва темирга давлат монополияси ушбу ноёб маҳсулотларни оммавий равишда яшириб

ишлаб чиқаришга олиб келди. “Қора” яширин иқтисодиётга мисол қилиб папирусларда ёзилган Қадимги Мисрдаги мақбараларни талон-тарож қилувчилар фаолиятини келтириш мумкин.

Европанинг антик ва ўрта асрлари даврида давлат ҳали жамият устидан оммавий назорат ўрнатишга интилмаган эди, ва яширин иқтисодий фаолият Шарқ мамлакатларидагига нисбатан кам даражада ривожланган эди. Шундай бўлса ҳам, бу даврда яширин иқтисодий фаолият тўғрисида тасаввурга эга бўлинган. Масалан, Ғарбий Европада “кулранг” (норасмий) иқтисодий фаолият цехларда қабул қилинган тартиб-қоидаларга, имтиёзларга риоя қилмайдиган цехдан ташқари фаолият кўринишида ривож топган. “Оқ ёқали” яширин иқтисодиётга мисол бўлиб христиан мамлакатларидаги судхўрликни келтириш мумкин. Диний ҳуқуқ билан фоиз эвазига ссуда бериш тақиқланган бўлса ҳам бу билан этно-конфессионал кичик гуруҳлар (биринчи навбатда, яҳудийлар) дан ташқари оқсуяк ва черков феодаллари ҳам шуғулланганлар.

Жамиятни индустриалаштиришгача бўлган шароитда индустриалланган жамиятга трансформациялашуви яширин тадбиркорлик фаолиятини барча турларини кескин ривожланишига олиб келди. Бозор иқтисодиёти ишлаб чиқаришининг илк шакллари (масалан, тарқалиб кетган мануфактура) легал цех ҳунармандчилигига нисбатан оммавий “маҳфий” оппозицияни намоён этади. XVI-XVIII асрларда Ўрта ер ва Кариб денгизларида, Ҳинд океанида денгиз қароқчилиги ривожланиб денгиз маршрутларига жиддий таъсир кўрсатди. Ҳокимиятчиликка асосланган барча мамлакатларнинг давлат аппарати коррупция ва давлат мулкани талон-тарож қилишга дучор бўлди.

“Протестант этикаси” рақобатга ижозат берувчи, лекин зўравонлик ва қонунбузарликни инкор этувчи “ҳалол бизнес” шаклида бойлик ортидан қувишни бошлагандан сўнг бозор иқтисодиёти мустақкам оёққа тура бошлади. Янги даврда яширин бизнеснинг баъзи шакллари қонунийлашиб борди (масалан, банк соҳаси) ва энг жиноий шакллари билан (қароқчилик, коррупция) кураш қатъийлашиб борди. “Классик” бозор иқтисодиёти даврида яширин иқтисодиёт

¹ Ижтимоий келишув – бу жамиятда тинчлик, барқарор ривожланишни таъминлашга эришиш ва сақлашнинг оптимал усулидир. Томонлар ҳамкорлиги шароитида эришилади, муносабатларни агрессив шаклларга трансформациялашуви олдини олади. Ижтимоий келишувни кўпчиликни ижтимоий манфаатлар, эҳтиёжларни қўзлашга қаратилган ишончи деб тушуниш зарур.

² яширин иқтисодиётнинг уч секторга ажратиб ўрганилади: “иккинчи иқтисодиёт” (“оқ ёқалилар”); “кулранг иқтисодиёт” (“норасмий”); “қора” (“маҳфий”) яширин иқтисодиёт.

³ Артахаштра или Наука о политике: Перевод с санскрита и издание подготовил В.И.Кальянов. М., 1993.

бироз чекинсада, лекин бутунлай йўқ бўлиб кетмади. Масалан, XIX асрга қадар амал қилган савдони чеклаш оддий товарларнинг оммавий контрабандасини юзага келтирди; қуллар билан савдо қилиш контрабандаси эса XIX аср ўрталарига қадар раванқ топди. XX аср бошларидаги бозор хўжалигини давлат томонидан тартибга солишни кучайтирилиши замонавий типдаги уюшган жиятчиликни шаклланишига олиб келди.

Яширин иқтисодиётнинг ривож топишининг янги босқичи XX асрнинг ўрталаридан бошланди. У хўжаликни глобал трансформациялашуви билан боғлиқдир. Ривожланаётган мамлакатларда яширин иқтисодий фаолиятни кенгайтириб бориши шу мамлакатларни замонавий индустриал мамлакатларга ва жаҳон бозорига қўшилиб бориши билан боғлиқдир. 1970-йиллардан бошлаб "социалистик" мамлакатларнинг иқтисодиётларини криминаллашуви индустриал жамияти маъмурий бошқарув моделининг бозор бошқаруви модели олдидаги енгилиши натижасида юзага келди. Постсоциалистик мамлакатларда 1990-йиллардаги радикал иқтисодий ислохотлар давомида "буюк криминал инқилоби" бўлиб ўтди, ва яширин иқтисодий фаолиятнинг барча турлари кескин ривож топа бошлади. Яширин иқтисодиётнинг ўсиши постиндустриал жамиятга ўтаётган ривожланган мамлакатлар учун ҳам хосдир, уларда индивид эркинлигини сифат жиҳатдан ўсиши характерлидир. Норасмий бандлик ўсиши, "қўлларни боғлайдиган" давлат чекловларини айланиб ўтишга интилиш, истеъморчиларнинг "тақиқланган неъматлар"га интилиши юқори даражада ривожланган жамиятларни тизимли модернизациялашнинг қўшимча самарасидир.

Шундай қилиб, ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий тизимнинг ривожланиши (ибтидоий жамоа тузумидан ташқари) албатта яширин иқтисодий муносабатларни ривожини ҳам тақозо этади. Шундай экан, бу муносабатлар тасодифий эмас, балки формацион тараққиёт натижасида қонуний юзага келгандир.

Яширин иқтисодиёт ижтимоий тараққиётни жадаллаштирувчи омил сифатида. Жамиятнинг тараққиёти мунтазам равишда амалга оширилиб келинаётган инновациялар билан боғлиқдир. Инновациялар деганда кўпинча техник характердаги ихтиролар назарда тутилади, аслида эса янги инситутлар (янги "ўйин қоидалари") ни ихтиро қилиниши ҳам техник ихтиролардан кўра катта аҳамиятга эгадир. Масалан, акционер

жамиятларни "ихтироси" бозор иқтисодиётининг тараққиётига буғ машинаси ихтиросидан кўра катта аҳамиятга эга бўлган. Аммо институционал новаторлик доимо ҳар қандай жамиятда кўпчиликни ташкил этувчи анъанавий меъёрлар тарафдорларининг қаршилигига дуч келадилар. Қонунчилик меъёрлари кўпчиликнинг хоҳишларини акс эттиргани сабабли, янги "ўйин қоидалари"ни пайдо бўлиши қонунчиликни бузилиши билан амалга оширилади. Бинобарин, институционал новаторлик ўзида албатта эски расмий (қонуний) ва янги норасмий (ноқонуний) амалиётларни рақобатини мужассамлаштиради.

Фридрих фон Хайек қайд этишича "...рақобат тадқиқот жараёни сифатида жуда муҳим бўлиб, рақобат вақтида тадқиқотчилар фойдаланилмаган имкониятларни қидиришади ва бошқа инсонларга кўрсатишади". Бу "рақобат, ихтиро жараёни каби" ўзида албатта легал иқтисодиётни яширин билан рақобатини ҳам мужассамлаштиради. Янги қоидаларнинг норасмий характери уларни амалга оширилишида қўшимча харажатларини юзага келтирсада, унинг афзалликлари иқтисодиётга каттароқ наф келтиради. Шу сабабдан эски расмий ва янги норасмий ўйин қоидалари рақобатида анъанавий тизим билан солиштирганда катта афзалликларни таъминловчи янги қоидалар ғолиб бўлади.

Яширин иқтисодиётнинг ушбу инновацион роли тизимлараро силжишларда (бир иқтисодий тизимдан иккинчисига ўтишда) яққолроқ акс этади. Собиқ иттифоқнинг сўнгги ўн йиллигида яширин иқтисодиётнинг жадал ривожланиши бунинг яққол мисоли бўлиб хизмат қилиши мумкин.

1970-йилларда совет яширин иқтисодиётини "кашф" этилиши хорижий советологлар томонидан "социалистик лагер" мамлакатларидаги марказлаштирилган режа, тотал ҳисобот ва назоратга асосланган мустақил хўжалик фаолиятини ўрганилиши билан боғлиқдир. Биринчи тадқиқотчилар СССР иқтисодиётида амал қилаётган механизмлар расмий эълон қилинган ва совет матбуотида тарғиб этилаётган моделдан фарқ қилишини қайд этишган. Бу борада Арон Каценелинбойгеннинг концепцияси жуда қизиқарлидир. Унда тўлиқ режалаштириладиган совет хўжалигида гўёки бозор муносабатларини батафсил таснифланиши амалга оширилган. Таклиф этилаётган ёндашувда яширин муносабатлар аномалия эмас, балки бозор алоқалари тизи-

мининг компонентларидан бири сифатида намоён бўлган. Мақола муаллифи қуйидагича фикр билдирган: "Совет тажрибаси, марксистик ёндашувдан фарқли ўлароқ, режали социалистик тизим бозор элементларига муҳтожлигини кўрсатди. СССРда мавжуд бўлган бозорларнинг бир қатор турлари ҳақида тўхталиб ўтиш мумкин".

Шундай қилиб, А. Каценелинбойген совет иқтисодиётини расмий-режали муносабатларнинг бозор (легал, яримлегал ва умуман нолегал) муносабатлари билан ўзига хос синтези сифатида ўрганишни тавсия этган. Бунинг натижасида совет ҳўжалиги тизимининг яширин кўп-укладлилиги масаласи кўтарилади. 1980-йилларда советологлар СССРда тўлиқ режалаштириш ва марказдан бошқариш пардаси ортида аралаш типдаги иқтисодий тизим яширинган деган фикрга келишган эди. Бунда норасмий ва назорат остида бўлмаган ишлаб чиқариш расмий ишлаб чиқаришдан кам бўлмаган аҳамиятга эга эди.

1960-1980 йилларда СССРда оддий товар ва хизматларнинг яширин бозорини ривожланиши "оддий совет одамига" бозор муносабатлари тўғрисида қуйидаги баъзи элементар тушунчаларни берди: инсонлар ўртасида ўзаро фойдали муносабатларни ўрнатиш керак – "сен – менга, мен – сенга" тамойили асосида; пул – буюк ўлчов воситаси; савдо-сотиқ танловга имконияти бўлиши ва томонларнинг ўзаро розилиги билан амалга оширилади. Совет тизимида нолегал бозор муносабатлари иштирокчиси бўлиб деярли барча инсонлар бўлганлиги, ҳамда яширин бозор муносабатларининг оммавийлиги 1990 йиллардаги иқтисодиётни бозор модернизациялашуви жараёнини енгиллаштирди – кўпгина бозор институтлари (масалан, воситачилик савдоси) бўш жойда эмас, балки шу структурани яшириндан легалга трансформацияси ёрдамида вужудга келди. Айнан совет яширин иқтисодиёти (камсонли диссидентларнинг "чиқишлари" эмас) маъмурий-буйруқбозлиқ иқтисодий тизимидан бозор ҳўжалигига ўтишни тайёрлашда катта роль ўйнади.

Яширин иқтисодиёт фақатгина тизимлараро эмас, балки тизим ичидаги силжишларни ҳам ташаббускоридир. Масалан, эркин рақобат капитализмдан "монополистик" капитализмга ўтиш АҚШда (бошқа мамлакатларда ҳам) очиқдан-очиқ қонунни бузувчи "қароқчи-баронлар"нинг (Джон Рокфеллер ёки Джон Морган каби) фаолияти билан боғлиқдир.

Яширин иқтисодиёт ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилувчи омил сифатида. Институционал инновацияларни пайдо бўлиши учун яширин иқтисодиёт ижобий таъсир кўрсатса, уни илдизотиши учун эса, аксинча, ҳавфлидир. Янги "ўйин қоидалари" оммавий тус олиши учун, улар криминаллик белгиларини йўқотишлари ва расмий ҳаётда ва омма онгида ўрнашган бўлиши керак. Аммо яширин иқтисодий фаолият "сояда яшаш"ни енгиллаштирувчи кўпгина меъёрларни юзага келтиради, лекин "соядан чиқишга" тўсқинлик қилади. Шу сабабдан, собиқ норасмий "ўйин қоидалари"ни легаллаштириш янги институционал амалиётни яширинлик "мероси"дан "тозалаш" учун курашни бекор қилмайди.

Янги "ўйин қоидалари" нолегал статусга эга бўлган вақтда, уларни иштирокчилари қонунни (ёки бошқа умумқабул қилинган меъёрларни) бузишга моҳирлик билан ёндашишлари зарур. Аммо қонунга бундай бефарқ муносабат узоқ муддат давом этиши мумкин эмас. Ҳар қанақа ишбилармонлик маданияти Қонунни ҳурматлайди, акс ҳолда бизнес "қоидасиз ўйин"га айланади ва ўз-ўзидан емирилиб кетади. Шу сабабдан яширин сектордаги муносабатларни легаллаштириш қонунсизликни легаллаштиришни англатмайди.

Яширинлик "мероси"нинг бошқа элементи бу – яширин сектор муносабатларида улар ривожланаётган ижтимоий-иқтисодий тузумнинг элементлари мавжудлигидир. Яширин иқтисодий муносабатлар легаллашаётганда, бу элементлар жамоат тараққиётига тўсқинлик қилувчи элементларга айланади ва четга чиқарилиб ташланиши зарур.

Собиқ иттифоқнинг 1980-йилларидаги яширин иқтисодиётни тадқиқ этувчи кўпчилик олимлар унинг бозор характерида эга эканлигини таъкидлаган ҳолда, яширин иқтисодиёт субъектларини келажакдаги "нормал" бозор муносабатларининг агентлари сифатида эътироф этилмаганини қайд этишди. Л.Тимофеевнинг ёзишича "Бугунги кунда аҳлоқшуносларни аввалги тузумда райком секретари бўлганлар ҳозирги вақтда банклар ва биржаларнинг президентлари бўлиб олишгани хавотирга солмоқда. Улар хусусий мулк асосида бўлса ҳам, ҳудди аввалгидек, мамлакатдаги барча моддий бойликларини тасарруф этишади. Минг афсуски, бозор қонунлари шуни тақазо этади"¹. Ушбу ҳолатни муқаррарлигини сиёсатчи Андраник Мигранян ҳам таъкидлаган эди: "Ўғирланиши

¹ Тимофеев Л.М. Институциональная коррупция. М., 2000. С.231.

керак бўлган нарса тезроқ ўғирланиши зарур. Бу ўғирликни тугатишни ягона усулидир¹. Аммо табиий савол туғилади: “ўғри”нинг билим ва кўникмаси ўғирланган буюм ва ресурсларни самарали бошқаришга етармикан?

Замонавий тадбиркорлар кўпчилик ҳолатда совет даврида яширин цехлар очиб иш юритганлар ёки “эски” хўжалик-партия элитаси вакиллари ҳисобланишади. Улар куюнган ҳолда ишлаб чиқаришларини такомиллаштиришга ҳаракат қилишаётганлари йўқ. Улар бошқа енгилроқ, камсарф, риск даражаси кам усулардан фойдаланишмоқда. Уларнинг хатти-ҳаракати – Вебер бўйича “ҳалол даромад”га ва Шумпетер бўйича ижодий ўзини намоён этишга интилиш эмас, балки бу Маркс бўйича “барча инсоний қонуниятларни поймол қилмоқ”ликдир. Совет давридаги яширин “маъмурий бозор” қатнашчилари ҳозирги вақтда нормал бозор рақобатчилигининг душмалари сифатида фаолият юритишмоқда. Бундай нобозор ёки бозорга қарши фаолият уларни аввал ҳам соғлом бозор муносабатларига қўшилмаганликларидан далолат беради.

Баъзи тадқиқотчилар совет иттифоқи давридаги яширин иқтисодиётда нолегал бозор сектори мавжуд бўлган, одамларни хўжалик юритишга тўсиқ бўлувчи маъмурий чекловлардан озод этилса, мамлакатда бирданига иқтисодий эркинлик иқтисодий тараққиётнинг сабабчиси бўлади деган фикр билдирганлар. Аммо иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг аралашуви катта аҳамиятга эга эканлиги эътиборга олинмаган.

Совет хўжалик тизимида аслида битта эмас балки иккита параллел яширин иқтисодиётлар мавжуд эди – бозор (дефицит ва ноёб товарларни нолегал ишлаб чиқариш) ва маъмурий-

буйруқбозлик (таниш-билишчилик эвазига нолегал имтиёзларга эга бўлиш). Бу икки тизим, моҳиятига кўра бир танганинг икки томонини акс эттирар эди, чунки умумий қоида сифатида ролларни алмашиш қабул қилинган эди. “Яширин цех” юритувчиси ўз бизнеси билан фақатгина маҳаллий (ёки ундан ҳам юқори) раҳбариятнинг хайрихоҳлиги бўлганда шуғулланиши мумкин эди. Бу ҳолатда кам харажатли ва юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш қобилияти - “совға” бериш қобилиятига нисбатан кам аҳамиятга эга эди.

Икки томонлама фаолият юритиш бозор институтларини пайдо бўлиб, шаклланиб боришида ҳам ўз аксини кўрсатди. Яширин иқтисодий муносабатлар одамларни расмий ҳужжатларга ноформал ёндашувга, инсон капиталини ривожлантиришда малакани оширишга эмас “керакли” одамлар билан муносабатлар ўрнатишга ундади. Иқтисодий тизим тараққиётида яширин иқтисодиёт функцияларини иккиёқламалиги универсал қонуниятни юзага келтиради: яширин иқтисодий муносабатлар институционал инновацияларнинг йўналишларини белгилайди, аммо уларни оммавий равишда жорий этилиши жараёнида “орқага тортиш”ни бошлайди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, иқтисодиётнинг хавфсизлиги нуқтаи назаридан яширин иқтисодиётга оид илмий ва амалий тадқиқотларни мунтазам олиб бориш лозим. Уни расмийлаштириш борасида кўпроқ маъмурий эмас, балки шундай иқтисодий механизмларни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш лозимки, иқтисодиётнинг барча субъектлари учун иқтисодиётнинг яширин қисмида эмас, балки тўлиқ расмий фаолият юритиш каттароқ наф келтирсин. Бу масала нафақат ўта мураккаб бўлиб, барча МДХ давлатлари учун ўта долзарб ҳамдир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Латов Ю.В., Ковалев С.Н. Теневая экономика: Учебное пособие для вузов / под ред. д.п.н., д.ю.н., проф. В.Я. Кикотя; д.э.н., проф. Г.М. Казиахмедова. – М.: Норма, 2006. – 336 с.
2. Шестаков А.В. Теневая экономика: Учебное пособие. – М.: Издательский Дом «Дашков и К°», 2000. – 152 с.
3. Артахаштра или Наука о политике: Перевод с санскрита и издание подготовил В.И.Кальянов. М., 1993.
4. Тимофеев Л.М. Институциональная коррупция. М., 2000. С.231.

¹ Ўша ерда. С.232.